

KAPITAŁ LUDZKI
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

Wyższa Szkoła Handlowa
im. Bolesława Markowskiego
w Kielcach

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

PRAKTYCZNY PEDAGOG

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego

---

MATERIAŁY SZKOLENIOWE

PODSTAWY PSYCHOLOGII ROZWOJOWEJ I WYCHOWAWCZEJ

mgr Bożena Dorobczyńska-Semeniuk

Psychologia rozwojowa

Psychologia rozwojowa jako nauka o filogenezie i ontogenezie człowieka.

- Pojęcie rozwoju psychicznego.
- Zmiana jako wskaźnik rozwoju. Zmiany ilościowe i jakościowe.
- Czteroczynnikowa teoria rozwoju psychicznego:
  - dziedziczność i zadatki wrodzone,
  - własna aktywność,
  - wychowanie,
  - środowisko.
- Dojrzewanie a uczenie się. Zależność procesów dojrzewania i uczenia się. Rozwój jako integracja czynników dojrzewania i uczenia się.
- Okresy krytyczne- okresy gotowości rozwojowej.
- Kryteria podziału na okresy:
  - niemowlęcy,
  - poniemowlęcy,
  - przedszkolny,
  - młodszy szkolny,
  - dorastania.
- Właściwości wieku a różnice indywidualne.
- Tempo i rytm rozwoju. Rozwój równomierny, prawidłowy, rozwój globalnie lub fragmentarycznie przyspieszony lub opóźniony.
- Zjawisko akceleracji.

Charakterystyka okresu niemowlęcego i poniemowlęcego.

Okres niemowlęcy- pierwszy rok życia.

- Rozwój lokomocji (pełzanie, raczkowanie, pierwsze kroki). Rozwój motoryki ogólnej, rozwój chwytu. Manipulacja przedmiotami.

- Aktywność poznawcza. Wyodrębnianie przedmiotów z tła. Rozwój spostrzeżeń. Zjawisko synkretyzmu. Spostrzeganie polisensoryczne. Przygotowawcza faza rozwoju mowy (głuzenie, gaworzenie, pierwsze słowa).
- Różnicowanie się przeżyć emocjonalnych. Proste emocje i uczucia. Potrzeba bezpieczeństwa i inne potrzeby niemowlęcia. Rola kontaktu fizycznego z matką. Zaspokojenie potrzeb niemowlęcia a jego aktywność poznawcza i społeczna.

Okres poniemowlęcy- od 1 do 3 roku życia.

- Rozwój motoryczny- dalszy rozwój ruchów, lokomocji i motoryki rąk. Kształtowanie się nawyków ruchowych i praktyki.
- Rozwój procesów poznawczych w toku działania. Rola naśladownictwa mimowolnego i dowolnego. Związek spostrzegania, mowy i myślenia z działaniem.
- Bogacenie się słownika, przejście od mowy jednowyrazowej do mowy wiązanej, rozwój form gramatycznych.
- Myślenie sensoryczno-motoryczne- przedjęzykowy etap rozwoju myślenia.
- Działalność zabawowa- zabawy manipulacyjne, konstrukcyjne, ruchowe.
- Rozwój wyobraźni.
- Funkcje symbolu w zabawach.
- Początki twórczości plastycznej.
- Wzbogacenie kontaktów społecznych dziecka.
- Stymulacja rozwoju uczuć i osobowości dziecka.
- Wyodrębnienie własnych dążeń dziecka.
- Upory dziecka i ich przyczyny.
- Warunki prawidłowego rozwoju dziecka w tym okresie.

Wiek przedszkolny- 3-7 lat

- Dojrzewanie układu nerwowego dziecka jako podstawa zmian rozwojowych.
- Rozwój motoryczny- wzrost koordynacji ruchów, rozwój koordynacji wzrokowo-ruchowej. Znaczenie rozwoju motoryki dla ogólnego rozwoju dziecka.
- Procesy poznawcze- wzrost dokładności spostrzeżeń, związek spostrzegania z myśleniem i działaniem. Spostrzeganie globalne i analityczne. Wpływ zabawy na spostrzeganie.
- Kształcenie uwagi.

- Rozwój wyobrażeń twórczych i odtwórczych.
- Charakterystyczne cechy wyobraźni dziecięcej.
- Rodzaje i cechy pamięci u dzieci.
- Mowa- zmiany ilościowe i jakościowe. Mowa egocentryczna a mowa społeczna. Pytania dziecięce. Czynniki hamujące rozwój mowy.

Związek rozwoju mowy, myślenia i działania w poznawczym funkcjonowaniu dziecka.

- Myślenie konkretno-wyobrażeniowe. Kształtowanie się i organizowanie operacji konkretnych. Egocentryzm w myśleniu dziecka. Rozwój operacji myślowych (analiza, synteza, porównywanie, uogólnianie). Rozwój myślenia przyczynowo-skutkowego. Kierunki rozwoju pojęć.
- Zabawa jako podstawowa forma działalności dziecka w wieku przedszkolnym. Teorie zabaw. Klasyfikacje zabaw. Czynniki indywidualny i społeczny w zabawie. Rola zabawy w rozwoju psychicznym.
- Twórczość dziecięca. Rozwój twórczości plastycznej. Analiza rysunku jako metody poznawania dziecka.
- Wrażliwość na muzykę.
- Percepcja bajek przez dzieci.
- Charakterystyka reakcji emocjonalnych dzieci w wieku przedszkolnym.

Rozwój uczuć wyższych:

- intelektualnych,
- estetycznych,
- społeczno- moralnych.

Zależność rozwoju uczuć od doświadczeń społecznych dziecka.

- Poznawanie norm, kształtowanie podstaw pojęć moralnych.
- Kształtowanie się osobowości dziecka.
- Rozwój pojęcia „ja”.
- Dojrzałość intelektualna, emocjonalna, fizyczna, społeczna.

Młodszy wiek szkolny- 7-12 lat

- Właściwości rozwoju fizycznego w tym okresie.
- Przejście od zabawy do nauki.
- Procesy poznawcze- wzrost umiejętności planowej obserwacji, przekształcanie się procesów mimowolnych w dowolne. Rozwój kontroli nad uwagą, pamięcią, wyobraźnią. Rola pamięci w uczeniu się.

- Mowa ustna i pisana. Zależność rozwoju mowy i myślenia.
- Charakterystyka operacji konkretnych. Rozwój operacji myślowych. Kształtowanie się pojęć i ich funkcja w rozwoju myślenia. Rozumowanie i zdolność wnioskowania.
- Zmiany w zabawie.
- Zmiany w sferze kontaktów społecznych. Rola grupy rówieśniczej.
- Kształtowanie poglądów i postaw.
- Tworzenie motywacji do nauki szkolnej.
- Rozwój moralny.
- Potrzeby i zainteresowania.
- Samoocena i ocena innych.
- Osobowość dziecka w młodszym wieku szkolnym.

Okres dorastania

- Wpływ dojrzewania fizjologicznego na rozwój psychiczny. Dojrzewanie fizjologiczne a dojrzewanie emocjonalno-społeczne.
- Procesy poznawcze- dowolne kierowanie spostrzeganiem, uwagą, pamięcią, wyobraźnią, myśleniem. Wzrost udziału pamięci logicznej. Przejście od operacji konkretnych do formalnych. Rozwój abstrakcji i uogólniania. Narastanie krytycyzmu, samodzielne rozwiązywanie problemów, rozwój zainteresowań, myślenie twórcze.
- Rozwój emocjonalny- zaburzenia stabilności, nieadekwatne reakcje emocjonalne. Niepokój, obawy i ich uwarunkowanie. Kształtowanie się uczuć wyższych- przyjaźń, miłość, uczucia społeczne, patriotyczne.
- Odkrycie świata psychicznego. Rozwój świadomości własnego „ja”.
- Znaczenie prawidłowej samooceny.
- Przekora i bunt, negatywizm.
- Tworzenie się światopoglądu.
- Rozwój kontaktów społecznych poza domem.
- Rozwój seksualny.
- Trudności wieku dorastania.
- Krystalizacja zainteresowań. Realizacja planów życiowych.

Psychologia wychowawcza

Psychologiczne podstawy oddziaływań wychowawczych.

- Klasyfikacje sposobów transmisji wpływów wychowawczych:
  - imprinting,
  - naśladownictwo,
  - modelowanie,
  - identyfikacja.
- Wzmacnianie zachowań w procesie wychowania:
  - stawianie zadań i wymagań,
  - ćwiczenie i powtarzanie pewnych czynności,
  - prawo efektu,
  - wzmocnienia pierwotne i wtórne,
  - wzmocnienia natychmiastowe i odroczone,
  - wzmocnienia ciągle i sporadyczne,
  - nagrody i kary.
- Interioryzacja i internalizacja wartości i norm w procesie wychowania.

Psychologiczne podstawy wychowania w rodzinie.

Rodzina- naturalne środowisko wychowawcze.

- Funkcjonowanie rodziny, zróżnicowanie ról w rodzinie.
- Rodzina jako grupa społeczna.
- Znaczenie rodziny dla procesy socjalizacji- pierwsze doświadczenia społeczne dziecka.
- Pojęcie i geneza stylu wychowania, jego rodzaje:
  - wychowanie niekonsekwentne,
  - autokratyczne,
  - demokratyczne,
  - liberalne.
- Rodzaje postaw rodzicielskich:
  - pozytywne: współdziałanie, akceptacja, rozumna swoboda, uznanie praw,
  - negatywne: unikająca, odtrącająca, nadmiernie chroniąca, nadmiernie wymagająca.

- Rodzina, jako przyczyna powstawania zaburzeń w zachowaniu dzieci i młodzieży.

Czynniki środowiskowe oddziałują na dziecko od początku jego życia. Rodzina powinna zaspakajać:

- potrzebę miłości,
- potrzebę solidarności i łączności z bliskimi osobami,
- potrzebę pewności i poczucia bezpieczeństwa,
- potrzebę uznania.

Jeżeli któraś z tych potrzeb psychicznych nie zostanie zaspokojona – rozwój dziecka nie może przebiegać prawidłowo. Bardzo istotnym warunkiem zaspokojenia całokształtu potrzeb dziecka w środowisku rodzinnym jest prawidłowa struktura rodziny i odpowiednia wewnętrzna jej atmosfera. Środowisko patogenne z punktu widzenia rozwoju dziecka to rodzina nieharmonijna, rozbita formalnie lub wewnętrznie, w której panują ustawiczne konflikty i napięcia emocjonalne, właściwości psychiczne obojga rodziców tworzą niekorzystny układ uniemożliwiający prawidłowe wychowanie dziecka.

Do negatywnych postaw rodzicielskich zaliczamy:

1. postawy związane z nadmiernym dystansem wobec dziecka:
  - a. postawa odtrącająca – rodzice stosują surowe kary, wciąż okazują swoje niezadowolenie, dokuczają, zrzędzą, krytykują i potępiają zachowanie dziecka, wyśmiewają je, lekceważ osiągnięcia, grożą wyrzuceniem z domu;
  - b. postawa unikająca – rodzice nie dbają o dziecko, rzadko znajdują dla niego czasu, charakterystyczny jest chłód uczuciowy, unikają kontaktów z nim, mają swoje własne sprawy, żyją w swoim świecie, dzieckiem zajmują się inni członkowie rodziny (dziadkowie, ciocie), na nich zrzucana jest odpowiedzialność za wychowanie dziecka;
2. postawy związane z nadmierną koncentracją na dziecku:
  - a. postaw nadmiernie chroniąca – rodzice przejawiają tendencję do utrzymywania stałego, bliskiego kontaktu z dzieckiem za cenę eliminowania lub znacznego ograniczania stosunków społecznych z innymi ludźmi, wychowują dziecko usuwając z jego życia wszelkie przeszkody, co utrudnia proces socjalizacji i usamodzielniania się dziecka;
  - b. postawa nadmiernie wymagająca – rodzice posiadają wysokie aspiracje w stosunku do dziecka, chcą je ukształtować według idealnego wzorca, nie licząc się z jego

realnymi zdolnościami i możliwościami, dziecko nie ma swobody działania, wszelkie formy aktywności są kierowane i korygowane, żąda się od niego wciąż sukcesów.

Nieprawidłowe postawy rodzicielskie mogą spowodować u dzieci:

- a. egocentryzm,
- b. bierność i brak inicjatywy,
- c. poczucie mniejszej wartości,
- d. postawę zależności tendencję do pozostawania dzieckiem,
- e. brak zainteresowania własną przyszłością,
- f. agresję,
- g. brak poczucia realności i ucieczkę w świat marzeń,
- h. zaburzenia o charakterze nerwicowym.

- Struktura rodziny a pozycja dziecka. Wiąż emocjonalna w rodzinie.

Funkcje wychowawcze szkoły

- Psychologia klasy szkolnej-stosunki społeczne w klasie. Techniki socjometryczne do badania stosunków społecznych w klasie szkolnej.
- Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze. Funkcja grupy w procesie socjalizacji. ● Normy grupowe.
- Grupy formalne i nieformalne.
- Interakcje w grupie: konflikty, górowanie, ustępowanie, współzawodnictwo, współdziałanie.
- Charakterystyka źródeł konfliktów. Środowisko szkolne jako przyczyna zaburzeń w zachowaniu dzieci i młodzieży.

Szkoła może być:

1. pierwotną przyczyną zaburzeń rozwoju,
2. terenem, na którym ujawniają się istniejące już zaburzenia rozwoju,
3. jednym z ogniw w złożonym procesie patologizacji dziecka, jeśli staje się ona miejscem porażek oraz przeżywanych niepowodzeń.

Wśród czynników, które sprawiają, że szkoła może stać się pierwotną przyczyną zaburzeń rozwoju wyróżniamy:

1. nieprawidłowe warunki życia szkolnego (przeludnienie klas, złe warunki lokalowe),
2. zakłócający charakter wymagań, np.:
  - wzajemna ich sprzeczność
  - znaczna ich zmienność,
  - nadmierna wysokość w stosunku do możliwości dziecka,
  - zbyt niskie ich obniżenie;
3. niekorzystne dla procesu dydaktyczno-wychowawczego cechy nauczyciela-wychowawcy.

Za sytuacje stresujące w środowisku szkolnym uważa się:

- a. sytuacje, w których oceniane są wyniki nauczania (np. odpowiedzi, klasówki),
- b. sytuacje poprzedzające dokonanie oceny wyników uczenia się (np. otwarcie dziennika, oddanie klasówek),
- c. sytuacje wynikające z relacji nauczyciel-uczeń
  - zwracanie uwagi przez nauczyciela,
  - pesymizm pedagogiczny w jego wypowiedziach,
  - zły humor pedagoga,
  - brak kontaktu nieformalnego z nauczycielem,
  - nierówne traktowanie uczniów,
  - brak konsekwencji w postępowaniu nauczyciela;
- d. sytuacje wynikające z relacji uczeń-uczeń.

Następstwem działania sytuacji stresujących może być:

1. zachowanie bierne w postaci reakcji neurovegetatywnych, w postaci wycofania się załamania psychicznego, przeżyć depresyjnych, ucieczki w fantazję,
  2. zachowanie aktywne w postaci buntu, przeciwstawiania się sytuacji niepowodzenia poprzez wagarowanie, ucieczki, różne formy agresji.
- Pozycja dzieci w grupie. Dzieci popularne, budzące uczucia mieszane, izolowane, odrzucone.
  - Samopoczucie dziecka w grupie rówieśniczej w zależności od jego pozycji. Grupa rówieśnicza jako źródło zaspokojenia lub deprivacji potrzeb dziecka. Znaczenie grupy dla rozwoju i socjalizacji dziecka: stymulowanie luba zaburzenie prawidłowego rozwoju, utrwalanie lub wyrównywanie rozwoju zaburzonego.

Trudności wychowawcze a zaburzenia rozwoju

- upośledzenie umysłowe- klasyfikacja, charakterystyka procesów poznawczych, emocjonalno-motywacyjnych,
- dysharmonie w rozwoju,
- zaburzenia funkcjonowania analizatorów, zaburzenia lateralizacji, zaburzenia motoryki dużej i małej, zaburzenia koordynacji wzrokowo-ruchowej jako przyczyny trudności w funkcjonowaniu i uczeniu się dziecka,
- Nerwice - objawy, klasyfikacja.

Psychologia ujmuje nerwice jako zaburzenia regulacji psychicznej i fizjologicznej, które powstają w sytuacjach trudnych.

Najczęstsze przyczyny powstawania nerwic to:

- silne bodźce urazowe (np. nagła śmierć bliskiej osoby, wypadek samochodowy, pożar, powódź),
- słabsze bodźce urazowe działające przez długi okres czasu (np. niepowodzenia w nauce, pracy, konflikty małżeńskie),
- częste frustracje związane z udaremnianiem osiągnięcia ważnego dla człowieka celu.

Ważny wpływ na powstawanie zaburzeń nerwicowych ma nie tylko charakter urazu (rodzaj, siła, stopień nowości bodźca), ale także indywidualne cechy człowieka, takie jak:

- a. właściwości biologiczne związane z typem układu nerwowego,
- b. doświadczenia psychiczne (wiedza, nawyki, postawy)
- c. oczekiwania i przewidywania,
- d. czynniki astenizujące takie jak przemęczenie, przepracowanie, przewlekłe choroby somatyczne, rekonwalescencja po chorobie.

Objawy nerwicowe obejmują sferę emocjonalną, procesy poznawcze, funkcjonowanie somatyczno-wegetatywne.

W sferze emocjonalnej może wystąpić:

- zmienność nastrojów,
- pustka emocjonalna,
- silne napięcia emocjonalne,
- lęk nieintelektualizowany,

- fobie czyli lęki związane z określoną sytuacją, np. lęki przestrzeni otwartej, zamkniętej, lęk przed ostrymi przedmiotami, przed śmiercią.

W obrębie procesów poznawczych może pojawić się:

- nadmierna samoobserwacja, koncentracja na własnych problemach,
- trudności w koncentracji uwagi,
- zaburzenia pamięci
- obniżenie sprawności intelektualnej,
- pustka myślowa,
- zubożenie zainteresowań,
- natręctwa myślowe (obsesje) doprowadzające do czynności natrętnych (kompulsje).

Nerwicowe zaburzenia somatyczno-wegetatywne to:

- zaburzenia snu,
- zaburzenia łaknienia,
- bóle głowy,
- kołatanie serca,
- dolegliwości żołądkowo-jelitowe,
- nadmierna potliwość i drżenie dłoni,
- duszności,
- drętwienie, pieczenie, mrowienie kończyn górnych i dolnych,
- wahania ciśnienia.

Do najczęściej występujących postaci klinicznych nerwic zalicza się:

1. Nerwice lękowe- np. lęk przed śmiercią, przed chorobą, utratą przytomności, równowagi. Lęki mogą mieć charakter fobii - np. lęk wysokości, klaustrofobia, agorafobia. Lęk wywołują nie tylko aktualne sytuacje, ale także ich wyobrażenie. Lęki foniczne wywołują objawy wegetatywne: duszność, bicie serca, suchość w ustach, zaczerwienienie twarzy, stany spastyczne żołądka i jelit.

2. Nerwice natręctw- dominującym objawem są natręctwa myślowe wywołujące lęk i czynności natrętne mające charakter rytuałów (obsesje i kompulsje). Chory ma np. myśli natrętne dotyczące zakażeń bakteryjnych. Boi się dotykać przedmiotów, szczególnie

w miejscach publicznych. Powoduje to konieczność bardzo częstego mycia rąk (nawet kilkadziesiąt razy dziennie).

3. Nerwice ruchowe polegające na ruchach lub skurczach mimowolnych niektórych grup mięśniowych. Ruchy te nie są świadomie kontrolowane, nie służą żadnemu celowi, nasilają się w stanach napięcia emocjonalnego, np. tiki - mruganie, grymasy, ruch kończyn i tułowia, tiki oddechowe (chrząkanie), tiki wokalne (np. nagłe powtarzanie dźwięków, słów).

4. Logonerwice przejawiające się zaburzeniami mowy- jąkanie, afonia histeryczna (utrata głosu w sytuacji napięcia), mutyzm wybiórczy (problem z mówieniem w niektórych sytuacjach).

5. Nerwice płciowe uniemożliwiające lub poważnie utrudniające funkcjonowanie seksualne.

- Nadpobudliwość i zahamowanie psychoruchowe.
- Depresja- przyczyny powstawania, objawy

Depresja pojawia się zwykle w wyniku działania kilku czynników. Podatność na chorobę zwiększają doświadczenia z wczesnego dzieciństwa, takie jak:

1.

- a. zaniedbywanie dziecka we wczesnym etapie rozwoju,
- b. strata poniesiona w dzieciństwie (np. śmierć bliskiej osoby, rozwód rodziców, separacja, chłód emocjonalny rodziców, zaniedbania emocjonalne, alkoholizm rodziców),
- c. nadmiernie surowa atmosfera w domu rodzinnym,
- d. brak wsparcia w okresie dojrzewania,
- e. maltretowanie i seksualne wykorzystywanie

2. czynniki dziedziczne.

Depresję mogą wywołać czynniki działające aktualnie lub w niedawnej przeszłości, takie jak:

1. Utrata bliskiej osoby.

2. Strata egzystencjalna:

- a. rozczarowanie i utrata marzeń,
- b. świadomość własnej śmiertelności.

3. Wydarzenia podkopujące szacunek do samego siebie.

4. Choroba somatyczna i przewlekły ból.

5. Długotrwały stres.

Czynniki biologiczne mogące wywołać depresję to:

1. Niepożądane działanie leków.
2. Nadużywanie alkoholu i środków psychotropowych.
3. Choroba somatyczna.
4. Zmiany hormonalne.
5. Długotrwały stres.

W depresji klinicznej wyróżniamy trzy kategorie: depresję psychologiczną (jest reakcją emocjonalną na poniesione straty i przeżyte rozczarowania), depresję biologiczną (pod wieloma względami jest chorobą ciała) i depresję mieszaną (łączy objawy emocjonalne i somatyczne).

Depresja psychologiczna powoduje tylko psychologiczne (emocjonalne) objawy i nie zmienia biologicznych funkcji organizmu.

Psychologiczne objawy depresji to:

- smutek i rozpacz,
- rozdrażnienie,
- niska samoocena,
- apatia: brak motywacji,
- trudności w relacjach międzyludzkich,
- poczucie winy,
- negatywne myślenie,
- myśli samobójcze.

Depresja biologiczna jest skutkiem zmian biologicznych w organizmie. Oprócz symptomów psychologicznych w depresji tej występują objawy somatyczne, spowodowane zaburzeniami funkcji chemicznych w obrębie układu nerwowego i hormonalnego.

Somatyczne objawy depresji to:

- zaburzenia snu,
- zaburzenia łaknienia,
- zanik popędu seksualnego,
- zmęczenie i brak energii życiowej,

- niezdolność do odczuwania radości (anhedonia).

Depresja mieszana to depresja psychologiczna z objawami biologicznymi. Jej objawy wiążą się z reakcją psychologiczną na jakieś wydarzenie, ale obok symptomów emocjonalnych występują też fizjologiczne.

Objawy depresji mieszanej to:

- trudności z koncentracją uwagi,
- zaburzenia pamięci krótkotrwałej,
- hipochondria,
- nadużywanie środków psychotropowych lub alkoholu,
- nadwrażliwość emocjonalna (gniew, rozdrażnienie),
- wyraźne wahania nastroju,
- niepokój.

Rozróżnienie trzech rodzajów depresji jest ważne ze względu na sposób leczenia.

Osoby cierpiące na depresję biologiczną i mieszaną dobrze reagują na leki przeciwdepresyjne.

W przypadku depresji biologicznej pomagają leki przeciwdepresyjne i pomoc bliskich.

W depresji mieszanej skuteczne jest leczenie farmakologiczne połączone z psychoterapią.

W depresji psychologicznej raczej nie stosuje się leczenia farmakologicznego. Pacjentom pomaga głównie psychoterapia.

Bibliografia

- ❖ Gertsmann, S. (1970). *Osobowość. Wybrane zagadnienia psychologiczne*. Warszawa: PZWS.
- ❖ Mietzel, G. (2001). *Wprowadzenie do psychologii*. Gdańsk: GWP.
- ❖ Obuchowska, I. (1976). *Dynamika nerwic. Psychologiczne aspekty zaburzeń nerwicowych u dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.
- ❖ Preston, J. (2007). *Pokonać depresję*. Gdańsk: GWP.
- ❖ Przetacznik, M. (1973). *Podstawy rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży*. Warszawa: PZWS.
- ❖ Przetacznik, M.; Włodarski, Z. (1979). *Psychologia wychowawcza*. Warszawa: PWN.
- ❖ Przetacznik-Gierowska, M.; Makieło-Jarża, G. (1989). *Podstawy psychologii ogólnej*. Warszawa: WSiP.
- ❖ Przetacznik-Gierowska, M.; Makieło-Jarża, G. (1992). *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*. Warszawa: WSiP.
- ❖ Reykowski, J. (red.) (1976). *Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi*. Warszawa: KIW.
- ❖ Spionek, H. (1975). *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*. Warszawa: PWN.
- ❖ Strelau, J. (red.) (1977). *Podstawy psychologii dla nauczycieli*. Warszawa: PWN.
- ❖ Tomaszewski, T. (1963). *Psychologia*. Warszawa: PWN.
- ❖ Żebrowska, M. (1976). *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.